

AVRAM SĂDEAN

DATE NOUĂ DESPRE GHEORGHE LAZĂR

Lucrare citită la Adunarea generală a „Reuniunii învățătorilor” gr[eco]-or[ientali] rom[âni] din Dieceza Arad, ținută la 14 septembrie n. 1913, în Siria

*Onorată adunare generală!**

În jumătatea a 2-a a veacului al XVIII-lea vedem ivindu-se la Români din Ardeal o mână de oameni luminați și învăpăiați de dorul fierbinte, de a-și ajuta și trezi neamul la viață, la conștiința de sine în chipul cel mai puternic prin ideile și străduințele lor.

Cine n'a auzit și nu cunoaște numele strălucite ale celor trei învățători săraci ai neamului românesc, începătorii regenerării noastre naționale, „treimea muncitoare și înțeleaptă”: *Samuil Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior*. Acești oameni cu cultură aleasă apuseană și cu dragoste nețărnută de țărâna noastră, „care n'avea nici un drept: nici măcar dreptul la compătimire, nici măcar dreptul la milă nu-l avea”, făcură prin truda și suferințele lor să scânteie mai întâiu la neamul nostru necăjit ideile, care puseră temelie conștiinței naționale pentru mântuirea sufletului românesc de pretutindeni.

După ce aceștia făcură studii întinse la Viena și Roma și se inspirară pentru toată viața din pietrele străvechi, monumentele cetății veșnice ale divului urzitor al neamului nostru, se întorc acasă și așezându-se în centrul culturii românești, în Blaj, se fac acum cei mai însuflețiți propagatori ai evangheliei nouă, evangheliei Româanismului. Și abia începură să dea deosebită atenție și îngrijire cultivării limbii și istoriei românești, școlilor românești, în fruntea cărora erau puși; abia începură să răspândească razele binefăcătoare ale culturii naționale la neamul nostru și să-i vestească zorile învierii sale, când chiar pentru această împrejurare ajunseră în conflict cu vlădica lor din Blaj, Ion Bob, care deveni cel mai mare dușman acestor dascăli înțelepți. Și fiind acel vlădică „puternic prin mitra și cârja lui, prin bogăția lui, prin sprijinul ce-i dădeau cârmuitorii”, fură siliți să părăsească cu adâncă durere în suflet acel focar de cultură românească din Blaj, de care ei legau cele mai mari nădejdi pentru viitor. Porniră astfel acei trei apostoli ai neamului, în urma prigonirii

* Actele originale ref[eritoare] la Lazăr se vor publica, îndată ce voi fi finit cu scrutarea lor (n.a.).

din partea episcopului lor, care ura pe toți cei ce-i puteau face umbră prin superioritatea lor intelectuală, pe calea de suferinți. *Samuil Clain* a murit în cea mai mare mizerie la Buda, unde-și câștiga o bucațică de pâine, ca corector al cărților românești. *Gheorghe Șincai* pribegi din un loc într-altul, purtând în spinare cronica sa udată de lacrimi, și „abia a găsit un adăpost la un școlar al său, la un străin, abia a găsit un locșor unde să moară, cu mult înainte de sfârșitul firesc al zilelor sale”. Iar al treilea, *Petru Maior*, părăsindu-și chiar și situația sa modestă de preot și protopop din Reghinul-Săsesc, „s’a bucurat apoi fără margini, că și-a găsit hrana în corectarea cărților românești” (Iorga) la tipografia crăească din Buda, unde fusese și Clain.

Iată soarta celor dintâi învățători mari și zeloși ai Românilor!

Cu toate acestea, acești oameni de bine, prin spiritul și munca lor dezinteresată făcură mult pentru neam, căci „faima scrisului lor și ideea care pornea dela acest scris” aprinse inimile însuflețite ale altor învățători, altor apostoli ai neamului, cari îi urmară și răspândiră cu tărie și îndărătnicie depe catedră și amvon ideea mântuitoare și de a căror activitate rodnică este strâns legată dezvoltarea și înflorirea școlii cu limbă și duh românesc, în jumătatea primă din veacul al XIX-lea.

Locul cel dintâiu între acești învățători îl ocupă, fără îndoială, *Gheorghe Lazăr* și *Dimitrie Țichindeal*. Aproape în acelaș timp erau chemați, ca prin cel mai puternic și sfânt mijloc de educație pentru un popor, prin școala românească, să devie desrobitorii și mântuitorii unui neam. Unul la cursul pentru candidații de preoți în Sibiiu, apoi la școala dela Sf. Sava în București, iar altul la preparandia (școala normală) din Arad.

Dar să ne oprim cu acest prilej la cel dintâiu învățător, la *Gheorghe Lazăr*, despre care vreau să vă vorbesc, să vă fac cunoscute câteva date nepublicate, scoase din arhivele din Viena, cari vor contribui la completarea biografiei lui și din cari se vor putea desprinde dorul arzător și stăruințele dascălului pentru binele și propășirea țărânimii române, din mijlocul căreia s-a ridicat.

Știm că Lazăr s’a născut într’o comună românească din Ardeal, în Avrig. Ce privește timpul nașterii lui, amintim, că acesta îl putem socoti, în lipsa matriculei depe acele vremuri, pe baza datelor găsite în protocolul morților parohiei Avrig. Am găsit în acest protocol, că „Teologul E. Georgie Lazar din Avrig” a fost în „1823 Septemvrie 17”, când muri, de „44 ani, 3 luni, 12 zile”¹. Subtrăgând acești ani, luni și zile din datul morții sale, urmează, că Lazăr s’a născut în 5 iunie 1779.

Din discursul de intrare în Academia Română al lui Petru Poienariu știm că Lazăr și-a urmat studiile în Cluj și Viena cu ajutorul baronului Brukenthal, marelui proprietar din Avrig². Cel dintâiu act găsit despre Lazăr, raportul cancelariei aulice transilvane din 16 maiu 1806, dovedește că Lazăr în Viena n-a studiat cu banii baronului Brukenthal, ci cu bani românești, cu bani din fondul sidoxial al diecezei

¹ *Protocolul morților parohiei Avrig*, tom, III, p. 38, nr. 10.

² Petru Poienariu, „Georgiu Lazaru și școala română” în *Analele Societății Academice Rom[âne]*, 1871, p. 112 (Brukenthal murise în 1803 în Sibiiu: Encicl. Rom.).

gr[eco]-or[todoxe] române din Sibiu. Din acest act ne putem convinge că Lazăr petiționase în cele dintâi luni din 1806 după stipendiu la consistorul din Sibiu, ca să poată urma studiile teologice la universitatea din Viena. Vicariul și președintele consistorului de atunci, Nicolae Huțovici, sprijinește această cerere și-l recomandă cu toată căldura atât forurilor mai înalte, cât și Majestății Sale. Guvernul ardelean deasemenea sprijinește pe Lazăr și-și exprimă dorința ca să i se încuviințeze un stipendiu din fondul sidoxial cu condiția ca, după absolvirea studiilor sale teologice, să fie îndatorat a servi la clerul ritului său în Ardeal, „căci numai astfel se pot aplica la păstoria poporului valah persoane bine pregătite pentru chemarea lor, cari să fie în stare a instrui poporul în moravuri bune, datorințele de om și cetățean”³.

Iar cancelaria aulică transilvană observă în acest raport:

„Fiindcă studentul în drepturi (studiosus iuris), care petiționase, este, conform atestărilor alăturate și descrierii sale din partea vicariului și președintelui consistorial, de cel mai bun talent și moralitate și în studii obținând clasa primă cu distincție și fiindcă la puține persoane de ritul acesta se găsesc calități așa alese, în sfârșit fiindcă se deobligă a instrui, după absolvirea studiilor sale teologice, candidații la preoție în științele de lipsă pentru păstoria și ocuparea oficiului preotesc și a presta și alte servicii la consistorul de ritul neunit, merită această persoană să fie neapărat ajutorată în intenția și râvna sa mare.

Și deoarece și starea activă a fondului sidoxial, conform jurnalului înaintat, a crescut până la o sumă de 19.672 fl. 54 ²/₃ și deoarece stă în consonanță cu menirea lui, destinată de episcopii Nichitici și Adamovici, de a ajutara clerul neunit, și capitalul aflător în fondul sidoxial supoartă aceasta, cancelaria e de părerea ca, conform propunerii guvernului, Majestatea Sa să binevoască a încuviința studentului Gheorghe Lazăr un stipendiu anual de 200 fl. din fondul sidoxial pentru învățarea studiilor teologice, pe lângă îndatorirea propusă”⁴.

În urma acestei propuneri favorabile, pe care o primise și o recomandase și miniștrii Bedekovich, Lorenz, Mailat și Zinzendorf, Majestatea Sa Francisc I acordă lui Lazăr acest stipendiu în 31 iulie 1806 prin cuvintele:

„Propunerea cancelariei obține încuviințarea mea”⁵.

Astfel Lazăr, în toamna anului 1806, își luase drumul spre Viena, unde se înscrie la universitate, la științele teologice. Cu sfârșitul anului școlar 1806–1807, Lazăr obține în studii astfel de succese, încât Majestatea Sa, care legă cele mai mari nădejdi de el pentru ducerea în îndeplinire a intențiilor sale, se hotără a-i mări stipendiul dela 200 la 300 fl. Tot această împrejurare favorabilă îndemnă pe Majestatea Sa ca să încuviințeze, încă în anul acesta, trimiterea și a altor tineri talentați de religia neunită la teologia catolică dela universitatea din Viena cu stipendii din fondul sidoxial, pentruca astfel să se poată recruta profesori destoinici pentru seminarul neunit ce se va ridica în Ardeal.

³ Raportul cancelariei aulice transilvane nr. 1704/1725–1806, arh. din Viena.

⁴ Acelaș raport.

⁵ Aceste cuvinte se găsesc la sfârșitul rap. nr. 1704–1806.

Lazăr studiasse la universitatea din Viena până în toamna anului 1809, când în noemvrie se întoarse acasă, în Ardeal. De aici fu trimis în decemvrie din același an la Carloveț, la mitropolitul Stratimirovici, ca în seminarul de acolo să-și întrească studiile teologice cu dogmatica și liturgica religiei sale și, învățând acestea, să primească hirotonirea.

Mitropolitul Stratimirovici însă refuză primirea lui Lazăr în teologie și astfel fu silit să se întoarcă iarăși în Ardeal, aducând cu sine și o scrisoare dela mitropolit către consistorul din Sibiu, în care motivează refuzarea. Scrisoarea avu nenorocul să ajungă în mâna guvernatorului din Ardeal, care o trimise nedesfăcută cancelariei aulice transilvane în Viena.

După ce această scrisoare a ajuns și în mâna miniștrilor din Viena și a Majestății Sale, cancelaria aulică transilvană, la poruncă preafinală, se întrunește în 23 martie 1810 în ședință, ca să-și expună în scris opinia cu privire la motivele refuzării lui Lazăr dela studii și hirotonire.

Cancelaria înaintează protocolul, luat în această ședință, în 5 aprilie 1810 Majestății Sale, spre hotărâre preafinală. În urma opiniei din protocol și în urma observării celui mai iscusit ministru, Bedekovich, că mitropolitul prin refuzarea lui Lazăr ar avea tendința de a împiedeca intențiunea preafinală în promovarea culturii clerului gr[eco]-neunit, Majestatea Sa în 13 aprilie 1810 ordonează următoarele:

„Despre arătarea din filele protocolare ale consilierului aulic, grof Eszterházi, desubt nr. 631, conform căreia mitropolitul gr[eco]-neunit din Carloveț refuză studentului în teologie Gheorghe Lazăr hirotonirea pe motivul că acela a ascultat teologia la universitatea din Viena, cancelaria are să-mi facă un raport special, îndată ce va fi primit replica cancelariei ungurești, alăturând la acela scrisoarea mitropolitului și arătând și aceea, ce s-a făcut în privința asta. Celelalte observări din aceste file protocolare le iau la cunoștință.

*Francisc*⁶.

Într'aceea Lazăr nu zăbovi mult acasă, în Ardeal, ci veni, poate la îndemnul guvernatorului transilvan, iarăși la Viena. Vedem că cancelaria aulică transilvană, în raportul său din 21 aprilie 1810, cere un ajutor dela Majestatea Sa pentru „studentul în teologie, Gheorghe Lazăr”, pe timpul, cât va fi silit a petrece în Viena.

Iată, ce se spune în acest raport:

„Dupăce mitropolitul din Carloveț nu voi să primească pe studentul în teologie gr[eco]-neunit Lazăr, care sosi acolo în decemvrie anul trecut, nici la continuarea studiilor teologice în seminarul din loc, nici la hirotonire, fiindcă Lazăr a ascultat teologia la universitatea din Viena, fu constrâns a se întoarce, fără nici o ispravă, iarăși în Ardeal; apoi deacolo a călători îndată la Viena, cheltuind astfel stipendiul depe un an întreg, precum și 100 fl., pe cari i-a primit ca bani de drum, iar acum cere un ajutor, pânăce va urma hotărîrea asupra purtării mitropolitului din Carloveț.

Cancelaria aulică a aflat neapărat de lipsă a interoga în chestia asta pe mitropolitul din Carloveț prin cancelaria ungară și îndatăce va urma replica cancelariei ungurești, va face despre

⁶ Vezi concluzul la raportul pres. al canțelarului și consilierului aulic trans.; Eszterházi, nr. 940/1944–1810.

aceasta un raport amănunțit, conform hotărârii din 13 aprilie a.c. (nr. 940). Și fiindcă e de recunoscut că Gheorghe Lazăr nu poate exista aici până la deciziunea acestei chestii, cancelaria aulică îndrăznește a ruga pe Maiestatea Voastră pentru învoirea preainaltă de a da lui Gheorghe Lazăr, amăsurat stipendiului anual de 300 fl. încuviințat mai înainte de Majestatea Voastră, un ajutor lunar de 25 fl. din 1 aprilie începând, pe timpul cât va fi silit să petreacă aici, pe socoteala fondului sidoxial, din care a primit și stipendiul”⁷.

Consilierul și ministrul Atzél în observările sale la acest raport, zice, că Lazăr a făcut foarte bine, după ce mitropolitul îi refuză hirotonirea și neputând astfel fi aplicat în vreun post preoțesc, că s’a întors la Viena, pentruca să folosească timpul și pe mai departe pentru educația sa. Și fiindcă Maiestatea Sa a binevoit a-i încuviința în 1807 (nr. 2348) un stipendiu de 300 fl. și având lipsă de ajutor, este de părerea să aproabe propunerea cancelariei.

Majestatea Sa însă se hotărăște, a-i acorda deodată un ajutor de 300 fl, scriind la sfârșitul raportului în 7 maiu 1810 cu mâna sa proprie următoarele:

„Încuviințez lui Lazăr cei 300 fl. alăturați cu condiția, ca el să folosească timpul, cât va trebui să mai rămâie în Viena pentru continuarea educației sale și aștept raportul referitor la refuzarea hirotonirii aceluia din partea mitropolitului.

*Francisc*⁸.

Abia în 19 octomvrie 1810 prezintă cancelaria aulică transilvană raportul special, ordonat de Majestatea Sa în 13 aprilie din acelaș an, cu privire la refuzarea lui Lazăr dela continuarea studiilor teologice și primirea hirotonirii din partea arhiepiscopului și mitropolitului. gr[eco]-neunit din Carloveț, Stratimirovici. E un raport mai lung acesta și cel mai însemnat prin conținutul său. Înfățișează un interes deosebit, nu numai pentru amănuntele referitoare la Lazăr, ci și pentru împrejurarea că din acesta se desprind unele lucruri cari, în lipsă de documente, niciodată n’au fost prezentate îndestul de limpede; lucruri cari veacuri dearândul au frământat mintea și sufletul domnitorilor și dirigătoriilor din patria noastră.

Iată raportul în traducere:

„Asupra protocolului cancelariei aulice transilvane din 23 martie a.c. Majestatea Voastră ați binevoit a hotărî ca cancelaria aulică să facă în privința acelei refuzări din partea mitropolitului din Carloveț, îndatăce primește declarația cerută dela cancelaria ungară, un raport special și să alătore la acela scrisoarea mitropolitului și să arate tot ceea ce s’a făcut în afacerea asta.

Cancelaria aulică transilvană, prin prezentarea raportului detaliat de față, urmează deci ordinului preainalt, pe care l-ar fi făcut și în cazul, dacă nu i s’ar fi demandat.

La recomandăția vicariului și președintelui consistorului neunit din Ardeal s’a încuviințat în 1806 (actul nr. 1704/806) pentru talentul și moralitatea sa mult lăudatului ascultător în drepturi la liceul din Cluj, Gheorghe Lazăr, un stipendiu pentru învățarea studiilor teologice la universitatea din Viena din fondul sidoxial din partea Majestății Voastre cu angajamentul ca Lazăr, conform îndatoririi luată asupra sa, să instrueze, după absolvirea studiilor teologice, candidații neuniți ai statului preoțesc științele de lipsă la păstorie.

⁷ Raportul cancelariei aulice transilv. nr. 1208/2425–1810.

⁸ Acest conclud se găsește la sfârșitul raport. nr. 1208–1810.

În noembrie anul trecut veni Lazăr dela universitatea din Viena îndărăpt și fu trimis de guvernul din Transilvania la Carloveț, cu o scrisoare de recomandare a consistorului gr[eco]-or[todox] român din Sibiiu, ca acolo să învețe și studiile teologice ale ritului său, pentru ca astfel să poată primi hirotonirea.

În Carloveț însă nu numai că nu fu admis Lazăr la studii și hirotonire, ci fu privit asemenea unui eretic și declarat pentru totdeauna de incapabil de a primi hirotonirea, dându-i-se și o scrisoare adresată consistorului neunit din Ardeal.

Lazăr raportează toate acestea guvernului din Ardeal, care-i luă scrisoarea și pe care o trimise nedeschisă cancelariei, bănuind în aceasta principii rătăcite; și așa cu atât mai puțin crezu de oportun a lăsa să ajungă această scrisoare la consistor, când mitropolitul nici nu-i îndreptătit să corespundeze direct cu consistorul.

În această scrisoare (alăturată la acte sub nr. 622) și desfăcută de cancelarie, mitropolitul aduce referitor la refuzare următoarele motive: Lazăr aspiră la o demnitate mai înaltă preoțească, deci ar trebui să fie instruit cu cea mai mare îngrijire în dogmele religiei sale. Primi însă o educație cu totul întoarsă. Adecă învăță studiile teologice la o universitate catolică și ar vrea acum ca și în trecut să-și însușească dogmatica și liturgica neuniților. Cum și-ar trimite catolicii studenții lor în institute protestante pentru educație.

Contra lui Lazăr se ivește o bănuială îndoită: odată se numește el în cartea de botez *Eustratius*, în atestatele școlastice și de consistor *Gheorghe*; apoi în atestatele școlastice figurează ca gr[eco]-cat[olic]. La aceasta se adaugă și aceea că Lazăr în convorbirea sa, avută cu el asupra religiunii, ar fi tradat un indeferentism și o răceală cătră religiunea gr[eco]-neunită.

În sfârșit mitropolitul admoniază în scrisoare consistorul ca la primirea persoanelor în statul preoțesc să fie cu toată atențiunea.

Afară de aceste motive, Lazăr adaugă încă următoarele în o petiție înaintată guvernului, în care povestește în detalii toată primirea lui la mitropolit și pentru ce se refuzase primirea la studii și hirotonire: că studiază pe spese publice și tocmai pentru aceea e bănuitor, mai ales fiindcă din partea consistorului ar fi fost trimis numai la studii la Carloveț, de guvern însă se recomandă și la hirotonire; ca unui neunit nu i-ar fi permis nici măcar să cunoască dogmele și principiile catolicilor; că e învățat și necăsătorit, deci aspiră la trepte mai înalte; că nu cunoaște limba slavonă, în care se propun studiile în Carloveț.

Atât guvernul din Ardeal, cât și cancelaria aulică află toate aceste motive de inadmisibile, căci:

1. Fiecă e obiceiul între „valahii” din Ardeal să-și ia alte nume, decât cele primite la botez; Lazăr din greșală e indus în atestatele școlastice ca unit, și se desmintește îndeajuns prin aceea că consistorul neunit și președintele acestuia, vicariul general Huțovici, a recomandat pe acest tânăr pentru primirea unui stipendiu din fondul sidoxial.

2. Atât în Sibiiu, cât și în Cluj, unde Lazăr studiază în școli catolice, precum și în Viena există biserici neunit, pe cari acesta le-a putut cerceta.

3. Nu se poate crede despre profesorii din Carloveț că afară de limba slavonă nu vorbesc și limba latină, germană ori franceză. Ei ar fi putut deci împărtăși lui Lazăr instrucția în vreuna din aceste limbi.

4. Prin împrejurarea că Lazăr a ascultat filozofia în Cluj, iar teologia în Viena, încă n'a încetat să fie greco-neunit, căci dacă cineva s'a făcut cunoscut cu principiile unei alte religii numai de dragul științei, nicidecum nu poate fi urmarea că ar trebui să le și recunoască, părăsindu-și religia sa.

5. E foarte băttător la ochi că mitropolitul nu voi să primească pe Lazăr tocmai pentru cultura sa prea înaltă, pe ceace la primire ar trebui să se pună temei.

6. În sfârșit chiar așa de puțin se poate înțelege pentru ce unui greco-neunit nu-i iertat nici măcar să cunoască dogmele religiei catolice, poate pentru aceea, ca să țină neuniții și pe mai departe în neștiința adâncă.

Și fiindcă Lazăr fu trimis anume la îndemn public la universitatea din Viena, ca prin el să se poată influența asupra educației poporului „valah” și a preoțimeii sale în Ardeal; și deoarece conform hotărârii preînalte din 1807 ar trebui să se trimită încă câțiva tineri talentați, cari se dedică statului preoțesc, pentru o educație mai aleasă la universitatea din Viena, dobândind astfel profesori mai destoinici pentru noul seminar neunit ce are să se ridice în Ardeal și a se prevedea spre acest scop cu

câte un stipendiu din fondul sidoxial; dar fiindcă mitropolitul din Carloveț, în urma principiilor sale manifestate, ar pune piedeci executării intențiilor preînalte, guvernul a făcut propunerea ca afacerea asta să se resolve așa ca Lazăr pentru studii și hirotonire să fie avizat la episcopul neunit din Bucovina.

Într'aceea cancelaria, pentru de a nu învinovăți pe mitropolitul din Carloveț la Maiestatea Voastră fără a-l asculta, i-a dat a înțelege prin cancelaria ungară că principiile lui sus arătate trădează numai ură religioasă și nicidecum n'ar fi admisibile și că întreaga procedură cu atât mai vârtos ar trebui prezentată Majestății Voastre spre remediere, fiindcă mitropolitului aparține jurisdicțiunea în Ardeal numai în afaceri dogmatice și spirituale, nu și în chestii disciplinare, precum este aceea a lui Lazăr; și fiindcă mai departe intenția mitropolitului numai acolo poate ținti de a ponegri tinerii înaintea consistorului și coreligionarilor lor, cari se cresc în institute catolice de profesori pentru noul seminar ce se va ridica în Ardeal și a zădărnici astfel intențiile binefăcătoare ale Majestății Voastre pentru poporul „valah”. Cancelaria admoniă totodată pe mitropolit să admită pe Lazăr la studii și hirotonire, într'aceea însă să se abțină dela corespondența directă cu consistorul din Ardeal și dacă ar avea ceva de comunicat consistorului în afaceri disciplinare, să se adreseze guvernului.

În declarația transmisă de cancelaria alică ungară, mitropolitul mai adaugă următoarele: că el n'a avut absolut nici o cunoștință despre intențiile preînalte ale Majestății Voastre, referitor la ridicarea unui seminar în Ardeal și despre dispozițiile ce privesc această chestie, căci el ar fi făcut o contrapropunere, referitor la trimiterea persoanelor în institute teologice catolice, cu rugarea ca ridicarea s'o amâne până la reocuparea episcopatului în Ardeal, pentru că poporul „valah” își pune încrederea în episcop că-l va ținea la legea sa; iar prin astfel de dispoziții în timpul vacanței s'ar deștepta numai temerea poporului că ar vrea să-l aducă la unire. El ar fi rugat de repețitori pe Maiestatea Voastră dela moartea episcopului neunit din Ardeal în 1796, în chipul cel mai urgent, în persoană pentru reocuparea acestui episcopat. Când fu cu aceeaș intenție mai pe urmă în Viena, ar fi auzit că o persoană neunită studiază teologia la universitatea din Viena ca apoi să ajungă episcop în Ardeal. Într'aceea s'ar fi liniștit iarăș, înțelegând din altă parte că față cu această persoană se intenționează considerațiuni politice cari-l fac incapabil la executarea intențiilor de cari sunt preocupați. Lazăr se prezintă într'aceea la Carloveț. El deșteptă deja prin aceea neîncredere că scrisoarea de recomandare pe care o adusesse cu el n'a fost iscălită de președintele consistorului, ci numai de un asesor al aceluia. Această bănuială o mări cartea de botez și atestatele scolastice, fiind în cea dintâiu numele de botez al lui Lazăr Eustratius, în cele din urmă însă Gheorghe și însuș Lazăr figurează ca un greco-unit.

Și Lazăr a ascultat deja teologia catolicilor și prin nici un atestat n'a putut dovedi că s'a mărturisit și cuminecat vreodată după ritul neuniților; ba încă a trădat o răceală în convorbirea întinsă avută cu el despre religie, încontra ritului neuniților și-și trădă intenția de-a-și însuși numai în treacăt și dogmatica, și liturgica. La aceasta se mai adause și aceea că Lazăr fu recomandat de consistor numai la studii, nu și la hirotonire, numai guvernul îl aviză și la hirotonire, și că Lazăr umblă după demnități mai înalte bisericesti.

Aceste împrejurări, precum și cea sus amintită, că adecă prin Lazăr se intenționează considerații politice (în privința aceasta se provoacă mitropolitul la o persoană a cancelariei ardeleni, pe care n'o spune cu numele), apoi trista experiență că răposatul vicar neunit în Ardeal, Popovici, încercă cu ajutorul episcopului gr[eco]-cat[olic] din Oradea-Mare, Darabant, de a aduce la unire biserica neunită din Ardeal (spre dovedirea acestora anexează mitropolitul o copie depe o scrisoare a episcopului Darabant, adresată consilierului de atunci Lorenz), și el se temu că și Lazăr umblă cu astfel de intențiuni și pentru aceea îl trimise îndărăpt, prevăzând mai ales că Lazăr, și dacă de fapt i-ar fi admis la studii, după absolvirea acelora, n-ar fi putut niciodată primi hirotonirea, fiindcă el n'ar fi putut depune nicidecum jurământul prealabil, necesar pentru aceasta, al cărui formular este alăturat sub nr. 5 la nr. 2291/1810; și fiindcă nicidecum nu s'a deprins anumit timp în vreo mănăstire, ori pe lângă vreun vlădică în cele rituale și disciplinare.

Urmează din acestea că Lazăr fu respins, nu numai pentru aceea, pentru că studiasse la institute catolice. Și el (mitropolitul) își primi educația în astfel de institute, dar nu și în teologie. Nu-i adevărat că Lazăr fu tratat asemenea unui eretic. Lazăr ar fi dovedit deja neascultarea sa prin aceea că el a predat guvernatorului scrisoarea ce i s'a dat s'o ducă consistorului și după canoanele bisericii neunite

s'a făcut pentru totdeauna nevrednic de statul preoțesc. Mai târziu primi mitropolitul pe cale confidențială informația alăturată sub nr. 6, conform căreia Lazăr, care aspiră la episcopat, e un grandoman, aventurier; cât timp călători, nu se mărturisi niciodată și pentru aceea a fost recomandat din partea consistorului numai pentru studii, nu și pentru hirotonire. Dacă episcopatul neunit din Ardeal se va reocupa și noul episcop îl va primi pe Lazăr la hirotonire, el (mitropolitul) n'are nimic încontra.

Ce privește de altmintrelea corespondența cu consistorul, mitropolitului i s'a concretizat în cele dogmatice și spirituale („Dogmaticis et Spiritualibus”) episcopatul neunit dela locul preainalt și i s'a interzis corespondența directă numai cu preoții și comunele, nicicând însă cea cu consistorul, cu care corespondența este cu mult mai de lipsă tocmai acum, în timpul vacanței scaunului episcopesc. Deși s'a servit foarte rar de aceasta, totuși fu deja în 1797 dojenit pentru corespondența cu consistorul. De atunci s'a abținut, de-a scrie consistorului, deși avu mai multe prilejuri, precum încercarea amintită a vicarului Popovici, de-a trece la unire; procedura primpretorilor, cari lăsară să bată popii cu nuele pe piele goală, fără ca popii să fi primit vreodată satisfacție; lipsa de sf. mir la toate bisericile.

Când scrisese în afacerea din urmă consistorului fu din nou dojenit, fiindcă aceasta ar fi afacere disciplinară. Mitropolitul între astfel de împrejurări concrede aprepierii preainalte, dacă poate face îndestul datoriei, concretizată în „Dogmaticis et Spiritualibus”, și că astfel de procedură poate avea urmări bune. De altmintrelea Lazăr însuș adusesse dela consistor o scrisoare, la care crezu că trebuie să răspundă.

Cancelaria observă că și dacă s'ar putea explica întrucâtva că Lazăr după obiceiul bisericii neunite nu poate fi admis la hirotonire acum, înainte de a se fi exercitat câțva timp în cele rituale și spirituale pe lângă un episcop, nicidecum însă nu se poate aproba acea faptă a mitropolitului că el n'a vrut să primească pe Lazăr la continuarea studiilor teologice, nici măcar atunci, când cancelaria a explicat împrejurările în chipul arătat mai sus și că Lazăr n'a încetat nicicând, a profesa religia neunită, ceea ce dovedesc și atestatele aduse de Lazăr (sub nr. 2359 B), conform cărora Lazăr în timpul studiilor sale în Cluj, în curs de 8 ani, întotdeauna cercetă biserica neunită și primi sf. Cuminecătură. Dacă e adevărat că Lazăr ar avea o răceală cătră biserica neunită, atunci tocmai prin instrucție în dogmatica neunită trebuia să se înlătore aceasta. „Species facti” (spusele), alăturate de mitropolit sub nr. 6, fiind o arătare anonimă, nu i-se poate da nici o crezare, și și ceea ce se impută lui Lazăr în această arătare, nu este de o astfel de natură, și dacă de fapt ar fi adevărat, ca Lazăr prin disciplina preoțească să nu poată fi îndreptat. Unica bănuială sus amintită, conform căreia educația lui Lazăr are de temei tocmai acea intențiune, pe care s'o fi avut răposatul vicar general Popovici, de-a aduce la unire biserica neunită din Ardeal, pare așadar a fi motivul, pentru că Lazăr trebuie să fie eschis.

Dupăce însă cancelaria n'a avut nicicând vreo cunoștință despre intenția amintită a vicarului Popovici, ea găsește această bănuială cu atât mai fără temelii pentru eschiderea lui Lazăr, cu cât Lazăr numai după moartea lui Popovici a fost recomandat de cătră vicarul și președintele consistorului de atunci, Huțovici, pentru dobândirea unui stipendiu din fondul sidoxial.

Dupăce Lazăr, între astfel de împrejurări, nu poate fi trimis iarăși la Carloveț, fără de a-l expune la multe neplăceri, crede cancelaria că cu învoirea preainaltă să se trimită la episcopul din Bucovina, Daniil Vlahovici, și prin poruncă preainaltă să se mijlocească la locul competent, ca Vlahovici să admită pe Lazăr la studiile teologice în institutul său. Hirotonirea o poate primi Lazăr apoi dela noul episcop în Ardeal, care în urma hotărârii preainalte (actul nr. 1704) va fi ales, care alegere, după petiția lui Lazăr, să fi avut loc deja în 1 octomvrie a.c.; deci cât de curând se va înainta de cătră guvern pentru încuviințare preainaltă. Prin ocuparea acestui episcopat vor dispărea apoi de sine și certurile de până aci pentru corespondența cu consistorul și jalbele din cauza piedecilor, ce se puneau îngrijirii mitropolitului pentru episcopatul vacant.

Ce privește menționarea mitropolitului că persoanele cari se educă de profesori pentru noul seminar ce se va ridica în Ardeal, să nu se trimită în institute catolice pentru învățarea științelor teologice, cancelaria nu știe alt chip, decât că astfel de persoane și pe viitor să învețe științele teologice în institute catolice, afară de dogmatică și liturgică, pentru că ea nu cunoaște nici un institut teologic, unde aceste persoane ar putea primi educație corespunzătoare; și ce privește institutul din Carloveț, însuș mitropolitul spune că acolo se predau studiile în limba slavonă, pe care limbă „valahii” ardeleni numai cu pierdere de timp și în detrimentul solidității trebuie s'o învețe.

Dealtmintrelea ce privește maltratarea amintită a popilor prin primpretori, încă nu s'a înaintat nici o pâră, cu toate acestea cancelaria crede a dispune guvernului să interzică în chipul cel mai strict o astfel de procedură și pe ceice lucrează încontră, să-i supună fiscalatului⁹.

Înainte însă de a aduce Majestatea Sa o hotărâre cu privire la acest raport, cancelaria aulică transilvană înaintează în 23 noemvrie 1810 un alt raport, în urma a două rugări ale lui Lazăr, în cari cere din nou ajutor și grabnică aplicare la neamul său, care zace în adâncul întuneric.

Iată raportul:

„Majestatea Voastră, în urma recomandăției cancelariei aulice transilvane din 21 aprilie 1810 nr. 1208, pentru un ajutor provizor pe seama studentului în teologie și clericului neunit „valah” din Ardeal, Gheorghe Lazăr, ați binevoit a-i da în 6 maiu a.c. 300 fl. din cabinetul preainalt și (precum amintește însuș petiționarul) la începutul lui septemvrie a.c. iarăș i-ați daruit 100 fl.

Lazăr însă e pe sfârșite cu banii aceștia și se roagă în petiția adresată Maiestății Voastre, în care arată și scumpetea din timpul de față, de minte de om încă nemaipomenită etc., ca să fie ajutorat și pe mai departe și să i se designeze încurând funcția sa în patrie, *ca să poată pune în aplicare rodnică științele sale de specialitate și alte cunoștințe secundare, însușite în cursul unui stadiu de 19 ani, la coreligionarii săi încă foarte rămași în cultură.* (Bittet... um baldige Bestimmung seiner Anstellung im Lande, damit er die durch 19-jähriges Studium sich eigen gemachten Berufswissenschaften und sonstigen Nebenkenntnisse bei seinen in der Kultur noch weit zurückstehenden Religionsgenossen in fruchtbare Anwendung bringen könne).

Tot această rugămintă o repețește într'o petiție mai târziu înaintată.

Cancelaria observă că Lazăr trebuia, firește, ca cu suma amintită să se ajungă mai mult timp decât 6 luni, căci el ce-i drept a avut un stipendiu numai de 300 fl. Dar fiindcă raportul despre declarația mitropolitului din Carloveț, Stratimirovici, referitor la refuzarea primirii lui Lazăr în dieceza sa (nr. 3058-810), se află deja în mâinile Maiestății Voastre și până la hotărârea acestei chestii trebuie îngrijit de susținerea lui Lazăr, astfel cancelaria face propunerea alternativă:

Dacă Majestatea Voastră ați încuviința propunerea, ce se cuprinde în raportul amintit, ca Lazăr să se trimită pentru continuarea și finirea studiilor sale teologice la episcopul gr[eco]-neun[it] din Bucovina, atunci să i se dea, începând cu 1 noemvrie a.c., pe un an un stipendiu de 400 fl., iar 200 fl. bani pentru călătorie în Bucovina din fondul sidoxial; sau

Dacă această încuviințare preainaltă n'ar urma în curând, atunci trebuie să se ceară permisiunea preainaltă ca petiționarului să i se dea și până atunci, ținând seamă de scumpetea enormă și care crește continuu în întreaga monarhie, un ajutor lunar, de 33 fl. 40 cr. din fondul sidoxial.

Ce privește în sfârșit îngrijirea și aplicarea în viitor a acestui student în teologie, cancelaria observă că, cât timp încă nu și-a sfârșit studiile teologice, nici nu poate fi vorba despre aceasta; dar totuși la timpul său, când planul deja cerut dela guvern pentru ridicarea unui seminar „Cleri junioris” gr[eco] r[omân] n[e]u[nit] în Ardeal va fi înaintat și se va prelucra și aplicarea acestuia se va aduce în discuție (fiind el și așa destinat de profesor în seminarul nou ce se va ridica)¹⁰.

Dintre observările și propunerile miniștrilor, făcute la acest raport, care li s'a dat spre opiniare, Majestatea Sa primește propunerea lui Bedekovich, demândând în 31 decemvrie 1810 următoarele:

„Lazăr, căruia iarăș nu de mult i-am încuviințat un ajutor, să se legitimeze dacă și în ce chip a folosit el timpul pe care l-a petrecut aici pentru continuarea educației sale, conform poruncii mele din raportul cancelariei din 21 aprilie a.c.

⁹ Raportul cancelariei aulice trans. nr. 3058/5217-1810.

¹⁰ Vezi „Aug. Res.” în acelaș raport.

Rezultatul în privința asta să mi se înainteze cu opinia că oare n'ar fi mai bine, fiind acum denumit un episcop gr[eco]-neunit în Ardeal, a aviza pe Lazăr la acela pentru finirea studiilor sale și primirea hirotonirii necesare.

*Francisc*¹¹.

Cancelaria aulică transilvană răspunde la acest ordin majestatic în raportul său din 11 ianuarie 1811 în următoarele:

„Lazăr a declarat că în maiu 1810, când primi un ajutor de 300 fl. cu porunca ca timpul petrecerii lui în Viena să-l folosească spre educația sa, n'a mai avut timp, ca prelegerile, pe cari mai înainte nu le-a putut cerceta, să le cerceteze cu folos, în schimb însă a repetit studiile sale ascultate, apoi a tradus în limba „valahă” opul foarte renumit în biserica gr[eco] n[e]u[ni]tă al lui Platon *Educatorul marelui principe din Rusia (Erzieher des Grossfürsten von Russland)*, începu cu *traducerea pedagogiei*, și sfârși aceea a celor 3 cărțile: 1. „Cărticica învățăturilor morale pentru copii de școală” (*Sittenbüchel für Schulkinder*). 2. „Geografia matematică pentru copii” (*Mathematische Erdbeschreibung für Kinder*). 3. „Istoria morală a împăratului Octavian și a soției sale” (*Kleine moralische Geschichte des Kaisers Octavian und seiner Gemahlin*).

De prezent cercetează prelegerile de *teologia pastorală*. Cu acest prilej se roagă din nou Lazăr, ca să i se designeze o funcție, potrivită cu capacitatea sa, prin care ar putea *influița asupra educației poporului „valah”*. (Bei dieser Gelegenheit bath derselbe neuerdings um eine, seinen Fähigkeiten angemessene Anstellung, in der er zur Bildung des Wallachischen Volkes wirken könnte).

Cancelaria observă că ea nu poate aștepta traducerile lui Lazăr, fiind scrise în românește, dar dovedesc că Lazăr în Viena n'a petrecut degeaba. Dela trimiterea lui la episcopul gr[eco].n[e]u[ni]t în Bucovina ar trebui acum să se abstea și să se avizeze mai vârtos la nou numitul episcop gr[eco] n[e]u[ni]t din Ardeal. Acestuia ar trebui să i se dispună, ca, până când va urma „regularea” unui seminar pentru candidații de preoți gr[eco] n[e]u[ni]ți și se va hotărî mai de aproape aplicarea lui Lazăr, să-l folosească după finirea studiilor sale și primirea hirotonirii; pe lângă sine ori în cler.

Deci Lazăr ar trebui trimis cât se poate mai curând în patria sa și prevăzut cu 100 ori 200 fl. bani de călătorie din fondul sidoxial, apoi stipendiul, pe care-l capătă din acest fond, pentru scumpetea extraordinară, să i se ridice pe un an dela 300 la 400 fl. În cursul acestui timp își va putea fini studiile și primi hirotonirea. Propunerea pentru ridicarea seminarului susamintit s'a solicitat nu demult la guvernul țării¹².

Acest raport al cancelariei Majestatea Sa îl dă mai întâiu ministrului Atzél spre opiniare, apoi ministrului Bedekovich.

Atzél observă, că nici el nu poate judeca traducerile lui Lazăr, fiindcă nu cunoaște scrisoarea și limba românească; totuș e evident, că a folosit bine timpul și s'a nizuit a-și câștiga pentru chemarea sa viitoare o pregătire și educație temeinică: pentru că a tradus cărți cari au de scop instruirea poporului și a preoțimii... și, după cum adeverește atestatul profesorului, frecventează cu diligență „paleologia” (*Die Paleologie*) „Din convorbirea mea avută cu el, înainte de aceasta cu vreo câteva săptămâni, m'am putut convinge că se dedică științelor și și-a câștigat și o frumoasă educație, și că în privința asta ține foarte mult la sine”.

Părerea sa este că Gheorghe Lazăr poate fi foarte folositor (*conform intențiilor preainalte*) pentru instruirea poporului și clerului „valah” și pentruca să se poată

¹¹ Vezi „Aug. Res.” în acelaș raport.

¹² Raportul canc. aul. trans. nr. 222/356-1811.

folosi cât mai curând spre acest scop și să se înconjure orice neplăcere cu mitropolitul și să se uite cele spuse de el și fiind deja numit și episcop în Ardeal, Majestatea Sa să încuviințeze propunerea cancelariei, acordându-i 200 fl. bani de călătorie și un stipendiu de 400 fl. din cassa fondului sidoxial.

Al doilea consilier, Bedekovich, este de altă părere. El sfătuește pe Majestatea Sa ca traducerile lui Lazăr să se supună revizuirii censorului, ca să se constate dacă acelea sunt lucrate cu diligență și temeinicie, pentruca să se poată folosi în viitor. Să nu se grăbească cu trimiterea lui Lazăr în Ardeal, pentru că Lazăr a început să asculte un curs nou, pe care ar trebui să-l întrerupă și afară de aceea nou numitul episcop în Ardeal, Moga, nu poate intra așa de iute în funcțiunea sa, deci fiind timp, se poate amâna trimiterea lui¹³.

Majestatea Sa se hotărăște pentru propunerea din urmă și dă în 1 februarie 1811 următorul ordin:

„Pentru de a putea judeca că oare ceeace susține Lazăr că a tradus și scris, de fapt s'a și lucrat și tradus cu diligență și temeinicie, de a se putea folosi în viitor, cancelaria va cere în privința asta, pe calea sa, părerea censorului „valah” de cărți din loc și mi-o va înainta la timpul său, când apoi îi voi împărtăși hotărârea mea, care va urma; într'aceea Lazăr are să-și continue cursul său început.

*Francisc*¹⁴.

Abia în urma acestui raport vedem că Majestatea Sa totuș se hotărăște a aduce la raportul bogat și interesant al cancelariei din 19 octomvrie 1810, în 14 februarie 1811 următorul concluz:

„Deoarece nou numitul episcop ardelean de ritul grecesc neunit, Vasile Moga, a fost hirotonit și instalat, teologul Gheorghe Lazăr să se provadă cu 100 fl. pentru drum aci alături și să se avizeze la numitul episcop, ca după voia lui sau acolo pe cale privată, sau în seminarul episcopului din Bucovina să fie temeinic instruit în cunoștințele dogmatice și rituale ale bisericii sale; după finirea acestor studii se poate promova la trepte mai înalte, dacă, în urma moralității și însușirilor inimii sale și altor calități de lipsă, este vrednic de acestea. Cu privire la susținerea lui Gheorghe Lazăr, până ce va fi undeva aplicat, aștept propunerea cancelariei, că oare și de unde să i se dea ajutor și dacă e de lipsă acesta între împrejurările date.

În toate celelalte afaceri, pe cari le iau la cunoștință, să nu se facă nimic pe față; să se demânde numai guvernului, ca să păzească cu diligență, ca arhiepiscopul din Carloveț, să nu aibă pe viitor nici un alt amestec în afacerile diecezei ardelene, decât pe acela, care nu se poate despărți de drepturile mitropolitului. În sfârșit să se împiedece oricare altă atingere a nou numitului episcop Moga și a consistorului său cu mitropolitul¹⁵.

În sfârșit am ajuns la cel din urmă act găsit despre învățătorul Lazăr în arhiva din Viena. Este raportul cancelariei ardelene din 24 martie 1811, cerut de Majestatea Sa, referitor la aprețierea activității sale, desvoltată în timpul din urmă, petrecut în Viena.

¹³ Vezi observările acestor doi miniștri la acelaș raport.

¹⁴ „Res. Aug.” din acelaș raport.

¹⁵ Acest concluz se găsește în latinește la sfârșitul raport. nr. 3058–1810.

Iată raportul favorabil în chestie:

„Ce privește traducerile studentului în teologie gr.n.u. Gheorghe Lazăr, cancelaria prezintă, în lipsa unui censor de cărți „valahe”, apretierea cerută dela traducătorul „valah”, concepistul camerei aulice, Pavel Ramomțai, cu observarea că Lazăr se întoarce numaidecât în Ardeal, îndată ce primi banii de călătorie, conform hotărîrii prealalte din 13 februarie a.c.

După judecata lui Ramomțai traducerile lui Lazăr sunt bine succese.

Lucrarea A) „Învățători morale ale lui Gottlieb Ehrenweich pentru băieți” (Sittliche Lehren des Gottlieb Ehrenweich für Knaben).

B) „Geografia, tradusă din ungurește” (Erdbeschreibung, aus dem Hungarischen übersetzt).

Suplimentul de sub C) „Istoria lui Ion Moritz și a copiilor săi” (Geschichte des Ioh. Moritz u. seiner Kinder).

D) „Ieromonahul lui Platon, teologie creștină”. (Ieromonach Platons christliche Theologie); toate acestea vor fi foarte folositoare pentru tinerimea școlară, iar cea din urmă se va putea întrebuița chiar și ca manual de școală pentru școlile „valahe” gr[ecești] n[e]u[nite].

În schimb lucrarea de sub C) „Istoria împăratului Octavian și a soției sale” (Geschichte des Kaisers Octavian und seiner Gemahlin) ar fi acomodată numai pentru distragerea poporului de rând și cea de sub

E) „Pedagogie” (Pädagogik) încă nu-i sfârșită¹⁶.

În urma acestui raport consilierul Atzél constată că „studentul în teologie gr[eacă] n[e]u[nită], Gheorghe Lazăr, s’a ocupat cu folos cu traducerea de cărți acomodate pentru educația tinerimii”.

Iar după ce atât acest ministru, cât și ministrul Bedekovich observă că Lazăr a plecat deja în Ardeal și se va prezenta, fără nici o îndoială, la nou numitul episcop, Moga, Majestatea Sa în 18 aprilie 1811 ordonează: următoarele:

„Această informație o iau la cunoștință și cancelaria îi va trimite lui Lazăr traducerile prin autoritățile oficiale, va aduce totodată nou numitului episcop Moga la cunoștință, să se îngrijească ca Lazăr să finească în întregime studiile sale teologice și îndată ce e deplin vrednic de hirotonirea preoțească, să fie nu numai admis la aceasta, ci să fie aplicat, amăsurat cunoștințelor și capacității sale acolo, unde poate să aducă folos. Până când va fi aplicat undeva, îi încuviințez pentru susținere 300 fl. anual din fondul sidoxial, dacă acest fond poate suporta aceasta¹⁷.

Dupăcum ne putem convinge din raportul din urmă al cancelariei și din observările la acest protocol ale lui Atzél (din 8 aprilie 1811), Majestatea Sa îi încuviință lui Lazăr, în 14 (greșit în 13) februarie 1811, 100 fl. pentru călătoria sa în Ardeal. Lazăr primi acești bani în 26 martie din acelaș an și îndată și porni cu sfârșitul acestei luni spre Ardeal¹⁸.

Deodată cu plecarea lui din Viena se sfârșesc, durere, și datele pozitive cu privire la marele învățător al neamului nostru.

Acum, după ce am arătat exact, pe bază de documente, reîntoarcerea lui Lazăr din Viena la Sibiu, să răspundem la altă întrebare din „Monografia” seminarului

¹⁶ Raportul canc. aul. trans. nr. 1070/1475–1811.

¹⁷ „Res. Aug.” în acelaș raport.

¹⁸ Vezi observările miniștrilor la rap. nr. 1070–1811.

gr[eco]-or[todox] român din Sibiiu de Dr. Eusebiu R. Roșca și anume „dacă și Lazăr a fost candidat pentru scaunul episcopesc față cu Vasile Moga și încă la locul prim, și numai uneltirilor răutăcioase este a se atribui că a fost preferat, pe motiv, „că este prea liberal, prea învățat în filozofie”, și că este „fără temere de Dumnezeu”¹⁹.

Din raportul cancelariei aulice transilvane din 23 noemvrie 1810 ne putem convinge, că Lazăr n'a fost între candidații pentru scaunul episcopesc din Sibiiu. Și în sfârșit în urma celor expuse mai sus, aici nu putea fi candidat, refuzându-i mitropolitul din Carloveț hirotonirea. E evident însă din actele citate că scaunul episcopesc din Sibiiu era destinat lui Lazăr. Dar după ce mitropolitul Stratimirovici se declară hotărât și pe față încontra primirii lui la studii și hirotonire, vedem că Majestatea Sa Francisc I ordonează ținerea alegerii de episcop pentru dieceza Sibiiu, vacantă dela 1796, dela moartea episcopului sârb, Gherasim Adamovici. Alegerea s'a ținut, după cum arată raportul amintit, în 1 octomvrie 1810 la Turda. Candidații la alegere au fost Nicolae Huțovici, vicariul și președintele consistorului din Sibiiu; Vasile Moga, preot în Sebeșul-Săsesc; Nestor Ioanovici, care fu cel dintâiu episcop român la Arad, numit la 1829; Nicolae Panovici și Sinesiu Radivoievici. Huțovici întruni 47 de voturi, Moga 36, Ioanovici 16, iar Panovici și Radivoievici, acesta din urmă sârb, nu primiră nici un vot²⁰.

Cu toate că Huțovici întruni mai multe voturi și ca vicar administra dieceza mai mulți ani, totuș Majestatea Sa, la propunerea guvernului transilvan și cancelariei aulice transilvane, întări în 19 decemvrie 1810 în scaunul episcopesc din Sibiiu pe Moga.

Iată și actul de întărire:

„Episcopatul vacant gr[eco]-neunit din Transilvania îl încuviințez preotului în Sebeșul-Săsese, Vasile Moga. Despre cercetarea întreprinsă în chip serios încontra vicariului general Huțovici, aștept, după terminarea ei, protocolul comisiei cu arătarea, că de ce s'a sistat iarăș cercetarea odată ordonată? Dealtmintrelea este a se grăbi la intrarea noului episcop în funcție, cu ridicarea seminarului și a institutului încopciat cu acesta, dar mai înainte să mi se prezinte planul referitor la acesta și preliminariul de spese spre examinare și încuviințare.

*Francisc*²¹.

Dar dacă nu găsim pe Lazăr candidat la scaunul episcopesc din Sibiiu, îl găsim ceva mai târziu în lista candidaților propuși pentru episcopia din Arad.

În urma petiției clerului și poporului român din eparhia Aradului, înaintată în 1814 pentru un episcop român²², Majestatea Sa Francisc I se hotărî, din considerații mai înalte politice și religioase, să așeze un român în scaunul episcopesc din Arad.

¹⁹ Dr. Eusebiu R. Roșca: „Monografia institutului sem. teol.-ped. Andreian” etc. p. 5.

²⁰ Raportul canc. aul. trans. nr. 3404/5852-1810.

²¹ „Res. Aug.” în acelaș raport.

²² Dr. Avram Sădean: „Apostolatul primilor profesori ai preparandiei noastre”, p. 18. Vezi și „Cei dintâi ani din trecutul și vieața. preparandiei (școlii normale) gr[eco]-or[todoxe] române din Arad” de Dr. Teodor Botiș și Dr. Avram Sădean, p. 140-142.

Pentru realizarea acestui scop cere dela mai multe persoane de încredere, deci și dela guvernatorul transilvan, dela groful Gheorghe Bánffy, ca să-i propună bărbați români, vrednici pentru episcopia din Arad. Guvernatorul Bánffy înaintează lista candidaților cancelariei ungurești din Viena, iar aceasta o prezintă Majestății Sale în raportul său din 24 februarie 1815. Guvernatorul propune, „în conțelegere secretă cu episcopul Moga, mai întâiu pe Nicolae Huțovici, fostul vicar, și Gheorghe Lazăr, profesorul candidaților de preoți, cari fac parte din cler și sunt neînsurați; dintre cari cel dintâiu se recomandă mai mult, cestalalt mai puțin în privința cumineniei firești și a experienței, se impun însă prin cunoștința limbilor și aplicarea științelor”. În listă se mai găsesc și Moise Fulea, „directorul școlilor triviale”; Ioan Moga, „student în al 3-lea an de teologie la universitatea din Viena”, amândoi mireni; apoi preoții militari Anghel Ioanovici și Ignatie Carabeș.

Deoarece însă guvernatorul „n’a aflat destul de apți acești bărbați, ca să poată fi propuși spre candidare pentru episcopia din Arad; însuș Lazăr, amintit mai sus, a avut însemnate neînțelegeri cu mitropolitul din Carloveș, – întrebă, prin episcopul din Ardeal, pe arhimandritul din Brașov, Radu Tempea, dacă n’ar avea voie, după trimiterea soției sale într’o mănăstire, să primească demnitatea de episcop”. Și după ce acesta dădu o declarație afirmativă, guvernatorul, în conțelegere cu Moga, recomandă pe Tempea, ca pe cel mai destoinic și vrednic bărbat, pentru eparhia din Arad, fiindcă „întrece pe aceștia în rang și experiență, în etate și priceperea administrației bisericești și în cunoștința limbilor”²³. Deși această episcopie se îndeplini cu mult mai târziu, abia în 1829, Lazăr, care desigur va fi auzit de propunerea lor secretă, nu mai legă nici o speranță de Arad, dar nici de Sibiiu, ci-și întoarse privirile în altă parte, spre București.

E prea puțin ceea ce știm azi cu privire la începuturile și organizarea cursului clerical al lui Lazăr și cu privire la activitatea sa ca profesor în Sibiiu.

Deși știm precis, când s’a întors din Viena la Sibiiu, totuș e greu să putem stabili timpul, îndatăce nu ni se spune nicăiri, când s’a deschis această școală și și-a luat începutul instrucția clericilor. E lucru prea firesc, ca, în lipsă de date precise și sigure, să credem că începuturile acestei școli a lui Lazăr se pot pune în „1811, când episcopul Moga a luat cârma eparhiei”. Numai cât și Moga la intrarea sa în funcție a avut să lupte cu multe greutăți și necazuri; și cei mal mare necaz a fost că i se designase ca loc de reședință Clujul, și numai în urma rugărilor sale bine motivate, i se permise din partea Majestății Sale, să se așeze în Sibiiu. O împrejurare aceasta, care ne face să credem, fără să mai amintim relele ivite în urma văduviei diecezei mai bine de 14 ani, lipsa de reședință ș.a., că cursul lui Lazăr abia în iarna anului 1812 a putut să-și ia începutul într’o casă privată, luată în chirie, dupăcum susține I. Hania²⁴.

²³ Raportul canc. aul. ungare nr. 1569/1415–1815.

²⁴ Asupra acestei chestii însemnate vom reveni la alt loc.

Școala lui Lazăr n'a putut să fie o școală corespunzătoare și sistematică, după cum ar fi dorit el. Planul unei astfel de școli clericale, despre care se face amintire și în actul de denumire al lui Moga și în multe alte rapoarte, se prezintă de cancelaria aulică transilvană abia în 1 august 1814 Majestății Sale. Acest plan mai avu și nenorocul să zacă aproape doi ani în cabinetul preînalt, până în 4 maiu 1816, când primi încuviințarea Maiestății Sale²⁵. În urma acestui plan trebuia să se organizeze un seminar filozofic și teologic de mai mulți ani, în frunte cu mai mulți profesori, cum erau organizate și alte seminarii de felul acesta la popoare culte. Și fiindcă nu se găseau bani destui pentru aranjarea unui astfel de seminar, episcopul Moga lansează un apel către protopopi pentru inițierea unei colecte între credincioși, „ca pe seama neuniților din acest principat să se cumpere în cetatea Sibiiului casă de Episcopie, unde să se învețe și Bogoslovie”. Iar la alt loc se zice: „Pentru aceea bine să ne uităm, câte înalte școale frumoase sunt ridicate la alte neamuri mai în toate orașele, dar la noi că suntem o țară de oameni, să nu fim în stare a ridica o școală de frunte în toată țara noastră”.

Rezultatul acestei colecte fu că s'au strâns 36.000 fl., cu cari s'a cumpărat o casă cu etaj, la care „s'a edificat o sală nouă, care a fost întrebuințată ca sală de prelegeri; toate celelalte încăperi s'au folosit pentru alte trebuințe, iar începând din anul 1839 ca reședință episcopescă”²⁶.

Ne convingem, că școala primitivă a lui Lazăr nu s'a organizat conform hotărârii preînalte din 4 maiu 1816, nici acum după ce s'au strâns banii de lipsă, ci a rămas tot școala veche, „școala Bogosloviei”; un dascăl și o sală plină de „bogoslovi” fără nici o cunoștință. Aceasta era „școala de frunte” la „o țară de oameni”, după priceperea lui Moga.

Deși recunoaște însemnătatea unui seminar în apelul său, când zice, că „aceia cu adevărat mai mare laudă și plată cerească vor dobândi, cari vor înzestra școala Bogosloviei, căci cum este adevărat aceea, că biserica, în care slujesc bogoslovi este mai aleasă și mai întâiu decât biserica în care lipsesc aceia și slujesc preoți mai de rând, așa adevărat este și aceea că mai întâiu este Titorul ajutor de școala Bogosloviei, decât Titorul bisericii” etc., cu toate acestea nu credea în puterea unei școli clericale, în urmările binefăcătoare ale unei culturi evanghelice-naționale, pe care o ar fi putut răspândi un seminar bine organizat și prevăzut cu puteri didactice, conștii de datoriile lor, cum a fost Lazăr. Nu putea să înțeleagă însemnătatea unei astfel de școli în desvoltarea unui neam de iobagi, fiindcă și Prea Sfinția Sa era robit sufletește, întocmai ca turma pe care-o păstoria.

Deși învățase câteva clase gimnaziale, teologia o învăță privat, ascultase un an de filozofie la academia din Cluj²⁷, totuș era străin de trebuințele și problemele vieții sufletești. Nu știa, sârmanul vlădică, că „idealurile mari se fac și satisfac prin

²⁵ În acest raport al canc. aul. trans. se mai găsește și un alt plan ref. la seminarul din Blaj; le vom publica pe amândouă.

²⁶ Dr. Eusebiu R. Roșca, *Monografia* etc. p. 9–11.

²⁷ *Raportul canc. aul. trans.*, nr. 3404–1810.

avuțirea conștiinții, a fondului nostru lăuntric”. Se numără și el între aceia cari nu puteau suferi lumina și așteptau o vieață religioasă, mântuirea unui neam dela administrația bisericească,

După cum ne putem convinge din o circulară dela 1815, la cursurile lui Lazăr „veniau tineri lipsiți până și de cele mai elementare cunoștințe, astfel că timpul, și de altcum foarte scurt, îi reclama instruirea tinerilor în arta scrisului și cetitului etc”²⁸.

Și această împrejurare supăra și amăra foarte mult pe Lazăr, pentru că el nu putea să-și desvolte știința față cu astfel de „bucheri, bușteni întunecați”, cum le zicea el, și el știa prea bine, că preotul, trebuie să fie făclia, care să lumineze pe om în toate căile sale.

„Într’una din zile venind la Lazăr în școală câțiva săteni, cari aveau candidați de preot la învățătură, îi prezentară reclamațiunea, ce făcuseră la vlădica, plângându-se că pătinesc de lipsa de preoți pe la biserici din cauza întârzierii ce se face la școală de a se libera candidaților atestate de capacitate pentru hirotonire.

Văzând această reclamațiune și mai ales apostila ce pusese vlădica pe dânsa, cu admonițiuni cătră profesori, cari priviau pe însuș Lazăr, acesta se turbură foarte și adresându-se cătră petiționari în fața tuturor, le zise: „*Auziți, oameni buni! D-voastră mi-aduceți în școală numai niște bucheri, bușteni întunecați, și-mi cereți să-i liberez mai curând, fie și mai neciopliți. Apoi, bunii mei creștini! D-voastră știți că preotul este făclia, care trebuie să lumineze pe om în toate căile sale; la el alergăm, ca să ne aline durerile sufletești; el trebuie să ne îndulcească amărăciunile vieții din lumea aceasta. Dară ca să fie un preot astfel, trebuie să fie om luminat, și lumina numai prin învățătură se poate dobândi. Așa, dragii mei, adause Lazăr, dacă sunteți creștini buni, lăsați să învețe carte cum se cade pe oamenii cari voiți să-i aveți preoți cu suflet și cu inimă; și nu trimiteți la vlădica să popească numai niște vite necuvântătoare*”²⁹.

După cum ne putem convinge, pentru școală se începe conflictul între Moga și Lazăr. Și nu putea să fie pace între episcopul și învățătorul, ca și la Blaj între episcopul Bob și cei trei apostoli ai neamului; între cel ce se gândia înainte de toate la sine, la mitra sa, la autoritatea sa arhierescă, și cel ce era cu tot sufletul pentru cel mai puternic mijloc de a trezi și lumina neamul, pentru școală, și cel ce credea cu toată puterea sufletului său în misiunea sa învățătorescă. „*Oamenii spiritului n’au împărăție pe această lume, dar acei cari domină într’însa se cuvine să nu uite că aceia sunt suverani aiurea, suverani până la sfârșitul veacului*”³⁰.

Și fiindcă toată ființa lui Lazăr era „transformată, spiritualizată de idealul, pe care-l reprezintă, căruia i se consacrase”, nu se putu răbda, ca într’o predică a sa, să nu vorbească despre drepturile politice ale românilor în prezența episcopului, zicând, „că precum e adevărat că ei au datorii de supunere cătră stăpânire, nu e mai puțin adevărat că au și drepturi a fi ocrotiți de ea deopotrivă cu ceilalți supuși ai țării”.

²⁸ Dr. Eusebiu R. Roșca, *Monografia* etc. p. 12.

²⁹ Petru Poienariu, „George Lazaru și școala română” în *Analele Soc. Ac.r.* din 1871, p. 113.

³⁰ N. Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. XVIII*, vol. II, p. 168.

Episcopul îl chemă apoi în altar și-l dojeni aspru pentru această nemaipomenită temeritate. Dar Lazăr îi răspunde cu aprindere și nu se supuse. În urma acestei dojeniri nemeritate din partea umilitului episcop și în urma necazurilor sale amintite mai sus, se hotărî să părăsească Sibiiul, de care legase cele mai mari nădejdi; se întâmplase întocmai ca cu cei trei învățători dela Blaj. Și în sfârșit se hotărî să treacă munții și să se așeze în București, unde, tot ca învățător, avea să-și desfășoare activitatea cu mai mult noroc. „Precum Negru Vodă cu spada, așa Lazăr cu cartea în mână trecu muntele să spună Românilor de sub domnia Fanarioților, că erau Români”³¹.

Cel ce „era să fie episcop în Sibiiu s’a coborât ca dascăl sărac în Țara Românească, – Gheorghe Lazăr, a căruia statuie de marmură albă ca sufletul său, se ridică în fața celui dintâiu așezământ român de cultură a tinerimii, în fața Universității din București.

Gheorghe Lazăr a venit ca pribeag, abia îmbrăcat în haine proaste, fără nici un ajutor din partea nimănui, fără nici un viitor care să se deschidă înaintea lui. A venit ducând cu dânsul numai *învățătura* lui, care cuprindea în sine *ideile mântuitoare ale celor trei călugări și preoți săraci din Ardeal*. Cu aceste *idei mântuitoare și cu nemărginita bunăvoință și căldura sinceră, care stătea în sufletul său, a venit el la noi*. Și n’au trecut douăzeci de ani și toată viața românească a fost *prefăcută*, și în Muntenia și în Moldova, prin acțiunea acestui pribeag sărman, coborât din Ardealul iobagilor. Iată, ce poate face ideea în desvoltarea unui popor!”³².

Și după ce-și împlini misiunea sa învățătoarească prin școala de la Sf. Sava din București, se îmbolnăvi și fu adus de frații săi, pe cari-i chemase întru ajutor, la Avrig, în locul nașterii sale, unde, „lipsit de o căutare plină de iubire, considerat de rude ca o piedecă și o năpaste – nici bani nu se pricepuse să adune acest rătăcit în lume” – muri în 17 septembrie 1823. I se alese „teologului Lazăr” un loc de odihnă de frunte în fața bisericii din Avrig, unde se înmormântă „prin preoții Ioanichie Stanciu, Emolae Răduț, Vasilie Popovici din Avrig împreună cu alți 7 preoți”³³. I se așază la mormânt o cruce modestă de lemn³⁴, pe care era gravat următorul epitaf, compus de însuș Lazăr:

„Viețuitorule!
Stai puținel și cetește,
Dup’aceea socotește
Trista omului soarte,
Nepregătitoarea moarte,
Ce ești tu, eu am fost,
Aceasta învață de rost,
Ce sânt eu acum vei fi,
Când ceasul îți va sosi.”
„Georgie Lazar
Theol. Transilv.
N. 1779, M. 1823”.

³¹ Papiu Ilarian, *Discurs în Analele Soc[ietății] Ac[ademice] R[omâne]*. din 1869.

³² N. Iorga, „Lupta pentru limba românească”, p. 122.

³³ *Protocolul morților parohiei Avrig*, tom. III, p. 38, nr. 10.

³⁴ Comunicarea d. protopop din Avrig, Ioan Cădea.

În 1864, un elev al lui Lazăr, comitele Carol Rosetti, îi vizită mormântul, și aflându-l prea modest, prea de rând, își ținu de plăcută datorință a-l înfrumșa în semn de pioasă recunoștință față de învățătorul său de odinioară, prin o cruce de marmoră pe care lăsa să se transcrie și graveze epitaful de mai sus, iar peste mormânt așeză o lespede mare de piatră, pe care lăsa să se scrie cuvintele:

„Precum Hristos pe Lazaru din morți a înviatu,
Așa tu România din somn ai deșteptatu”.

„Lui Georgie Lazaru a ridicatu acestu monumentu școlariul său Hagiul și Ierosolimitu Carolu Comite de Rosetti.

La anul 1864”.

Învățătorul Lazăr se stinse, „dar sufletul său trecuse în aceia, cari-i sorbise caldul cuvânt de credință, și acest suflet, care e al întregii școli ardelene, spiritul renovator, e acel ce ne-a creat cecece suntem și dă vieță până astăzi cugetării conștiinței românești”³⁵.

NOTA EDITORULUI. Lucrarea lui Avram Sădean, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr*, citită la Adunarea generală a „Reuniunii învățătorilor greco-orientali români din Dieceza Arad”, care a avut loc la 14 septembrie 1913, în Șiria, și publicată în anul următor la Arad sub Tiparul Tipografiei diecezane greco-ortodoxe române, reprezintă prima cercetare amplă asupra vieții și activității lui Gheorghe Lazăr de dinaintea sosirii acestuia în București în anul 1816.

Autorul, Avram (Abraham) Sădean(u), s-a născut la 2 noiembrie 1880 în comuna Rahău, județul Alba, într-o familie veche de intelectuali, înrudit fiind și cu Lucian Blaga (Anton Ilica, *Istoricul preparandiei din Arad de la Școala regească preparandială gr. neunită a națiunii române la Liceul pedagogic „Dimitrie Țichindeal” Arad*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2012, p. 338). A făcut școala primară în satul natal și în Sebeșul Săsesc unde studiază și primele clase de gimnaziu. Clasele a V-a și a VI-a le-a terminat la Blaj, iar următoarele la Năsăud. A obținut apoi o bursă de la Fundația Gojdu și s-a înscris la facultatea filosofică a Universității din Cluj. În anul 1905–1906 a făcut armata la un regiment din Viena, iar în timpul liber a ascultat prelegeri ale profesorilor de la facultatea filosofică din capitala austriacă. În 1906–1907, și-a reluat studiile la Cluj, fiind o scurtă perioadă de timp și profesor la liceul din Brad. În anul școlar 1907–1908 s-a înscris la Universitatea din Budapesta, dar stă, la început, mai mult la Viena unde se pregătește pentru specializarea în limba și literatura română și germană începută la Cluj. În anul 1911 și-a luat și doctoratul în filosofie cu o teză despre „Viața și activitatea lui Petru Maior” [*Maior Péter élete és munkái*]. I s-a oferit apoi o catedră la Budapesta, dar a primit cu mai mare bucurie catedra de limba și literatura germană de la Institutul pedagogic-teologic diecezan din Arad, în august 1908.

În anii următori, s-a remarcat ca „un bun conferențiar și mare luptător cultural” la catedră și în activitățile „Reuniunii generale a învățătorilor români de confesiune greco-orientală din Dieceza Aradului” (organizație constituită în 20 aprilie 1872), ținând prelegeri despre normele ortografice ale limbii române (1908), despre predarea limbii și literaturii române (1910) și despre „caracteristicile limbii române” (1912) (*Apud* Maria Aexandra Pantea, „Intelectuali arădeni susținători ai activităților desfășurate de Reuniunea Învățătorilor din Protopopiatele arădene”, în *Analele Aradului*, anul I, nr. 1, 2015, pp. 288, 289).

³⁵ N. Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. XVIII*, vol. II, p. 530.

* S’au mai cetit și tălmăcit părți alese din „O voce serioasă în ora supremă” de Exc. Sa D. arhiepiscop și mitropolit, Ioan Meșianu.

Alături de colegul său Teodor Botiș, a conceput ideea de a se ocupa de istoria școlii la care funcționau. Au publicat împreună primele rezultate în lucrarea „Cei dintâi ani din trecutul și viața preparandiei (școlii normale) greco-orientale române din Arad”, în *Anuarul Institutului* pe anul 1911–1912. Pornind de la aceleași preocupări, Avram Sădean a publicat *Apostolatul primilor profesori ai preparandiei noastre*, lucrare citită la concertul „Aniversării centenare” a preparandiei greco-orientale române din Arad, din 3/16 noiembrie 1912. Și-a început cuvântarea cu următoarele vorbe: „Nu poate fi lucru mai folositor pentru un neam, care dela zămislirea lui poartă lupta grea a existenței și validității sale, decât cunoașterea trecutului său. Această cunoaștere este cel mai sigur călăuz al luptelor viitoare, pentrucă înălțarea unui neam pe toate terenele vieții sale numai pe temeiul cel solid și tare al tradițiilor, concrescute cu firea și idealul său, poate fi cu succes înfăptuită și asigurată” (Avram Sădean, *Apostolatul primilor profesori ai preparandiei noastre*, Tiparul tipografiei diecezane gr.-ort. rom., Arad, 1912, p. 3). În cuprinsul lucrării face referiri la: Paul Iorgovici, Dimitrie Țichindeal, Constantin Diaconovici-Loga, Ioan Mihuț, Iosif Iorgovici (nepotul, stins și el de timpuriu, al lui Paul Iorgovici) și Moise Nicoară.

În continuare, Avram Sădean urma să cerceteze documentele arhivei de stat din Viena și Budapesta pentru a aduna documente despre trecutul preparandiei și teologiei, a diecezei Aradului, urmând să întocmească alături de Teodor Botiș monografia propusă, până la finele anului 1917.

Cu ocazia cercetării arhivei cancelariei aulice transilvane de la Viena, Avram Sădean a adunat cu pasiune și acte originale referitoare la alt „mare învățător al românilor”: Gheorghe Lazăr. În lucrarea reprodusă mai sus – *Date nouă despre Gheorghe Lazăr* – prezintă primele concluzii ale cercetării unei părți dintre documentele aflate acolo. Urma să le „scruteze” în continuare și să le publice în întregime, dar în vara anului următor prezentării lucrării – 1914 (adică chiar anul publicării lucrării) – a primit ordinul de mobilizare –, în timpul voiajului de nuntă. Peste puțin timp avea să cadă, ca un erou, pe frontul din Galiția, contra rușilor, lovit de trei gloanțe de mitralieră (A murit a doua zi, 18 octombrie 1914, într-un spital din Przemysl). Moartea lui a fost semnalată, cu mare durere, în presa timpului – *Biserica și școala* (Arad), anul XXXVIII, nr. 44, 2/15 noiembrie 1914, *Cosînzeana* (Orăștie), anul IV, nr. 47–48, 13 decembrie 1914 – publicându-i-se și câteva scrisori trimise din focul luptei (Maria Alexandra Pantea, „Imaginea frontului în presa ecleziastică din Banat (1914–1918)”, în *Astra sabsiensis* (nr. 3, 2017), Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017, pp. 90, 91). Nicolae Iorga a scris despre tragicul său sfârșit în *Neamul românesc*, iar în medalionul din seria *Oameni cari au fost*, notează: „Avram Sădeanu, profesor la Seminariul din Arad, a murit în Galiția. Cetitorii lucrărilor de istorie ce apar «dincolo» cunosc studiile lui serioase și cinstite despre învățământul românesc în aceste părți și mai ales acea cântăcică despre Gheorghe Lazăr, marele dascăl ardelean, ale cărui începuturi s’au deslușit atunci pentru întâia oară” (N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. II, Fundația pentru literatură și artă «Regele Carol II», București, 1935, p. 127).

Pe baza cercetărilor făcute în arhivele din Viena, Avram Sădean infirmă informația, transmisă de P. Poenaru, că Lazăr și-ar fi urmat studiile la Cluj și Viena cu sprijinul baronului Brukenthal și aduce detalii legate de: spulberarea carierei ecleziastice a lui Lazăr, activitatea lui de traducător la Viena a unor lucrări cu caracter pedagogico-teologic, escaladarea tensiunii dintre Lazăr și episcopul Vasile Moga, activitatea sa ca profesor în Sibiu. Chiar la începutul lucrării, Avram Sădean stabilește și data nașterii lui Lazăr, pe baza *Protocolului morților parohiei Avrig*, dată care e considerată de atunci cea mai plauzibilă (deși sunt susținute și alte păreri, cu suficiente dovezi – vezi de pildă: Șt. Lupșa, „Data nașterii lui Gheorghe Lazăr”, în *Mitropolia Ardealului*, Sibiu, anul VII, nr. 1–2, ian.–febr. 1962, pp. 53–70; Onisifor Ghibu, „Cu privire la data nașterii lui Gheorghe Lazăr”, în *Transilvania*, Sibiu, anul II (LXXX), nr. 5, mai 1974, pp. 41, 42; Emilia Șt. Milicescu, *Gheorghe Lazăr (1782–1823)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, pp. 21–34).

Cercetările întrerupte ale lui Avram Sădean, asupra vieții și activității lui Lazăr din perioada de dinaintea sosirii în București au fost continuate de alți autori – Ioan Lupaș („Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr”, în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii Istorice*, Seria II, Tom. XXXVII, 1915, pp. 867–924. Extras: Librăriile Socec & Co, C. Sfetea, Pavel Suru, București, 1915), Nicolae Iorga (*Cel dintâi învățător de ideal românesc: Gheorghe Lazăr*, Institutul de arte grafice C. Sfetea, București, 1916), G. Bogdan-Duică (*Gheorghe Lazăr*, Cultura Națională, București,

1924), Sebastian Stanca (*Gheorghe Lazăr în Sibiu*, Tiparul Tipografiei Eparhiei ortodoxe române, Cluj, 1934), Ioan Mateiu (*Gheorghe Lazăr – pagini de pomenire*, Tiparul Tipografiei Eparhiei ortodoxe române, Cluj, 1936) – care l-au citat cu respect, luându-l ca reper. Primele pagini ale lucrării a fost reluate, comemorativ, în octombrie 1920, în revista *Transilvania* din Sibiu (anul LI, nr. 10, pp. 808, 809). Documentele adunate de Avram Sădean au fost selectate din lucrare și au fost cuprinse și în antologia întocmită de G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu – *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr* –, după centenarul morții lui Lazăr, în 1924 (G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, Tipografia „Jockey Club”, Ion C. Văcărescu, București, 1924, pp. 163–176).

Istoria Școlii normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic ortodox-român din Arad a fost publicată în anul 1922 de Teodor Botiș. Fostul său coleg îi aduce un omagiu rememorând contribuțiile în demararea proiectului și publică o biografie a cărei date i-au fost transmise de „regretatul său amic”, în 25 VII 1914, de pe câmpul de luptă. O biografie scrisă „în câmp sub cer liber” (Teodor Botiș, *Istoria Școlii normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic ortodox-român din Arad*, Editura Consistorului, Arad, 1922, pp. 408–410. De aici provin o parte din informațiile bio-bibliografice de la începutul prezentării de față).

Titus Lateș